

Зозуля Д.П.

*здобувач кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»*

ФОРМУВАННЯ СТАНДАРТІВ ДОЦІЛЬНОСТІ В ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ПРАКТИЦІ ВІД ТЕОРІЇ ДО ІНСТИТУЦІЙНОГО МЕХАНІЗМУ

Вступ. У сучасній правозастосовній практиці особливого значення набуває категорія доцільності, що слугує критерієм обґрунтованості та пропорційності рішень, а також інструментом адаптації норм права до конкретних обставин. Відсутність чітко визначених стандартів доцільності у вітчизняній правовій доктрині та нормативному регулюванні призводить до неоднорідності практики, ризику зловживань дискреційними повноваженнями та зниження передбачуваності правових наслідків.

Недостатня інституціоналізація критеріїв доцільності в адміністративних регламентах, етичних кодексах та судовій практиці створює умови для їх суб'єктивного трактування. На відміну від багатьох зарубіжних правопорядків, в Україні бракує комплексного механізму формалізації та контролю доцільності, що зумовлює потребу у розробленні національної концепції цієї категорії з урахуванням міжнародного досвіду та національних правових традицій для підвищення ефективності правозастосування та зміцнення принципу верховенства права.

Аналіз досліджень та публікацій. У науковій літературі доцільність розглядається як елемент правової аргументації та складова дискреції, пропорційності й ефективності правового регулювання. Дослідники пов'язують її з гнучкістю правозастосування, адаптацією норм до конкретних обставин і узгодженням рішень із суспільними потребами.

Частина праць присвячена формалізації критеріїв доцільності в регламентах, етичних кодексах і судовій практиці, а також аналізу

зарубіжного досвіду парламентського, судового й громадського контролю. Водночас бракує комплексних досліджень, що визначають її місце серед принципів права, встановлюють межі застосування та пропонують ефективні інституційні механізми.

Виклад основного матеріалу. У сучасному правознавстві доцільність дедалі активніше позиціонується не лише як прикладна категорія, а як складова філософсько-правової парадигми мислення, що поєднує нормативне й емпіричне в правозастосуванні. У цьому контексті вона постає як своєрідний міст між абстрактною правовою нормою та багатовимірністю реального життя, вимагаючи не механічного виконання, а усвідомленого рішення, спираючись на суспільну цінність результату.

З позицій філософії права доцільність є похідною від концепції практичного розуму, про що свідчить ще кантівське розмежування між моральним обов'язком і розумною дією в межах автономії волі. В правовому сенсі вона відображає здатність суб'єкта права діяти, керуючись не лише формальними приписами, а й контекстуально обґрунтованою метою, з огляду на соціальний ефект, легітимність та етичну виправданість. Сучасні дослідники (як-от Дж. Фінніс, У. Гальперін) зазначають, що доцільність у праві це не альтернатива законності, а її вищий прояв в умовах складних соціальних дилем, де формальна логіка права не завжди забезпечує справедливий результат [16, с. 156-184].

Доцільність має також ознаки правової культури, адже вона формується не

лише в межах доктринального осмислення, а й через традицію судового розсуду, еволюцію прецедентів, нормативну практику. Саме тому вона не може розглядатись як довільний або суб'єктивний критерій: вона має формуватися на засадах принциповості, послідовності та узгодженості з базовими правовими цінностями, такими як гідність, свобода, пропорційність.

Необхідним є чітке розмежування між доцільністю, справедливістю, законністю та ефективністю. Якщо законність є формальною відповідністю дій нормі, а ефективність здатністю досягати результатів з мінімальними ресурсами, то доцільність охоплює внутрішню логіку рішень, їхню відповідність цілі, співмірність засобів і цінність наслідків. На відміну від справедливості, яка часто має метафізичний і морально-філософський вимір, доцільність у правозастосуванні тяжіє до раціонального балансу між формою та змістом, що робить її інструментом гнучкої, проте не свавільної, правової політики [17, с. 251-275].

Таким чином, доцільність не може бути редукована до адміністративної зручності чи особистої інтуїції правозастосовувача. Вона має функціонувати як раціонально обґрунтована категорія правової логіки, що потребує доктринального узагальнення і водночас інституційного закріплення в механізмах оцінки та контролю рішень.

У структурі принципів правозастосування доцільність посідає особливе місце як динамічний елемент, що поєднує загальну норму права з конкретикою життєвої ситуації. Її межі мають бути чітко окреслені не для обмеження свободи дії, а задля запобігання розмитості у правозастосуванні. Водночас важливо розмежовувати доцільність і дискрецію [9, с. 15-21]. Якщо остання є інституційно наданою свободою вибору між кількома законними варіантами дій, то доцільність це ціннісно раціональний орієнтир, який спрямовує цей вибір у бік суспільно обґрунтованої мети. В межах публічного права це дозволяє

розглядати доцільність як стримуючий чинник проти правового формалізму, а в межах судової діяльності як критичну ланку між буквою закону та духом справедливості.

У контексті правового плюралізму доцільність виконує роль інтеграційного принципу, що дозволяє узгодити вимоги формального права з правами людини, моральними оцінками, адміністративною доцільністю та політичними реаліями. Її особливе значення проявляється у правових системах, де конкурують кодифіковане право, прецедент і правові звичаї. У таких умовах доцільність сприяє гнучкому й збалансованому застосуванню норм, адаптуючи їх до культурного, соціального та етичного контекстів конкретної правової ситуації [3, с. 67-73]. Згідно з підходами провідних європейських теоретиків права, правова доцільність має сприйматись як автономна категорія, що здатна забезпечити єдність права у плюралістичному полі правових джерел.

В аспекті тлумачення правових норм доцільність виконує роль інтерпретаційного фільтра. Вона дозволяє уникнути буквального прочитання норм, яке може суперечити їхній меті або породжувати несправедливі наслідки. У судовій практиці це виявляється через тлумачення з урахуванням цілі правової норми. Доцільність сприяє персоніфікації правозастосування, коли рішення формується не лише на основі правового матеріалу, а й з урахуванням обставин, цінностей і ризиків. У цьому сенсі доцільність не є альтернативою формальному праву, а його якісним продовженням, що гарантує легітимність і прийнятність ухвалених рішень у демократичному суспільстві [11, с. 101-108].

У межах адміністративного права доцільність виступає системоутворюючим принципом, що дозволяє досягти регуляторного балансу між інтересами публічної влади та правами суб'єктів адміністративно-правових відносин [2, с. 33-40]. Її значення особливо помітне в контексті прийняття індивідуальних адміністративних актів, де правозастосовувач

не лише керується законом, а й оцінює ефективність, пропорційність і обґрунтованість втручання в права особи. Західноєвропейська наука адміністративного права підкреслює, що доцільність, зокрема в Німеччині, є складовою принципу належного управління і несе у собі потенціал оптимізації адміністративного розсуду на користь публічного інтересу.

У кримінальному праві доцільність проявляється в оцінці індивідуалізованої реакції держави на правопорушення. Йдеться не лише про вибір між реальним покаранням і альтернативними заходами, а й про встановлення цілей правового впливу від превенції до ресоціалізації. Доцільність як критичний елемент тут не підмінює закон, але дозволяє гнучко його реалізовувати з урахуванням особистості правопорушника, тяжкості вчиненого діяння та можливих наслідків. Зокрема, при прийнятті рішень про умовне засудження, відстрочку покарання, звільнення від відбування строку або заміну покарання доцільність виступає критерієм справедливої юридичної реакції, орієнтованої на соціальний ефект, а не лише на формальну відплату [6, с. 70-77].

У сфері конституційного права доцільність фіксується у практиці реалізації дискреційних повноважень державних органів. Особливо чітко вона проявляється у діяльності Президента, уряду, парламенту в питаннях призначень, застосування вето, реалізації конституційної політики тощо. Тут доцільність виступає умовним внутрішнім обмеженням у межах дозволеного, коли норма дозволяє діяти, але політична, етична чи публічна відповідальність змушує зважити на наслідки такого рішення [16, с. 415]. У практиці конституційного контролю принцип доцільності дедалі частіше визнається додатковим критерієм оцінки втручання держави в основоположні права, особливо через принцип пропорційності. Таким чином, доцільність у конституційному контексті є не лише політичною категорією, а й інструментом забезпечення балансу владних повноважень,

легітимності рішень і довіри до державних інституцій.

Інституціоналізація стандартів доцільності є відповіддю правової системи на зростаючу складність публічного управління та необхідність забезпечення балансу між нормативною визначеністю і гнучкістю правозастосування. У сучасній юридичній науці дедалі ширше визнається, що ефективне функціонування органів публічної влади неможливе без чітко сформульованих орієнтирів для ухвалення індивідуальних рішень у ситуаціях, коли закон залишає простір для розсуду [5, с. 14-20]. Саме формалізація критеріїв доцільності дозволяє перетворити її з інтуїтивної оцінки на обґрунтований, підконтрольний процес, що підвищує рівень правової визначеності та прозорості дій публічної адміністрації.

У цьому контексті вагоме місце посідає розвиток *soft law* актів, які хоч і не мають юридично обов'язкової сили, проте виконують нормативну функцію. Йдеться про адміністративні регламенти, інструкції, методичні рекомендації, які конкретизують законодавчі приписи у вигляді алгоритмів дій. Такі документи забезпечують внутрішню узгодженість управлінської діяльності, сприяють уніфікації практики й дозволяють ефективніше реалізовувати принцип належного урядування [8, с. 91-98]. Окрім того, важливу роль у формуванні стандартів доцільності відіграє судова практика, особливо в аспекті визначення меж дискреції та допустимості втручання в права особи. Саме судові рішення часто задають межі «розумної» доцільності, окреслюючи простір, у якому органи влади можуть діяти, не порушуючи конституційних гарантій.

Внутрішньоорганізаційні стандарти та етичні кодекси мають істотне значення для забезпечення доцільності на мікрорівні функціонування публічних інституцій. Вони не лише деталізують загальні норми поведінки, а й формують професійну правосвідомість посадовців, яка є необхідною умовою для прийняття виважених рішень. Інституціона-

лізація етичних принципів, таких як сумлінність, неупередженість, обов'язок аргументації, дозволяє трансформувати доцільність із суб'єктивного критерію у впорядковану практику, що підлягає зовнішній оцінці та контролю. Відтак, формування системи стандартів доцільності є передумовою підвищення якості публічного управління та утвердження принципу правової держави [15, с. 55-62].

У провідних демократичних правових системах поняття доцільності давно визнане як необхідний елемент ефективного та гнучкого правозастосування. Особливо чітко це простежується у країнах Західної Європи, де судові органи й адміністративні трибунали активно використовують принцип доцільності для перевірки рішень публічної влади. В межах європейського правового простору сформовано уявлення про доцільність як додатковий критерій обґрунтованості рішень поряд із законністю та пропорційністю [12, с. 42-48]. Зокрема, практику перевірки доцільності часто поєднують із аналізом співмірності втручання у права людини, коли законність недостатня без фактичної адекватності рішення поставленим цілям.

У німецькомовній правовій традиції, що значно вплинула на формування європейських адміністративно-правових стандартів, закріплено підхід до правомірного розсуду, що повинен здійснюватися відповідально і в межах публічного інтересу. Такий підхід гарантує, що органи влади не зловживають свободою дій і водночас мають простір для врахування конкретних обставин. Подібні моделі притаманні і правовим системам Франції, Італії, Польщі, де адміністративна доцільність поступово інтегрується у систему публічного управління через акти урядового регулювання, внутрішні інструкції та контрольні інституції [7, с. 137-154].

У Північній Америці, зокрема у Сполучених Штатах та Канаді, ідея доцільності реалізується в рамках контролю обґрунтованості адміністративних рішень. Судова система у цих країнах не лише перевіряє від-

повідність рішень закону, але й оцінює їхню раціональність, суспільну користь та процесуальну прозорість. У цьому контексті важливою є роль інституційного нагляду, парламентських уповноважених та спеціалізованих комісій, які слугують своєрідними фільтрами необґрунтованих рішень [17, с. 84-121].

Таким чином, зарубіжний досвід демонструє, що доцільність може бути предметом юридичного осмислення і формалізованого контролю. Це надає підстави для активнішої інституціоналізації цієї категорії в українській правовій системі, зокрема через створення внутрішніх процедур ухвалення рішень, формування етичних кодексів для суб'єктів владних повноважень та розширення повноважень судової влади у перевірці правомірності управлінського розсуду.

Формування національного інституту стандартів доцільності у сфері правозастосування постає як необхідна відповідь на зростаючу складність державного управління, потребу в підвищенні його адаптивності та запровадженні ціннісно орієнтованих механізмів ухвалення рішень [10, с. 27]. У сучасних умовах ефективність правозастосовної діяльності не може ґрунтуватися виключно на формальному дотриманні законодавства, а вимагає впровадження принципів, що забезпечують досягнення публічного блага за умов правової визначеності. У зв'язку з цим актуалізується завдання концептуалізації доцільності як невід'ємного складника культури публічного управління, орієнтованої на розумну, обґрунтовану і відповідальну діяльність посадових осіб.

У контексті правотворення перспективним є розроблення єдиної доктринальної концепції доцільності, яка б поєднувала елементи правового, етичного та управлінського виміру. Це передбачає визначення чітких критеріїв обґрунтованості рішень, процедур перевірки їх відповідності публічному інтересу, а також меж допустимої свободи дій. Інституційне закріплення такої концепції могло б реалізовуватись через ухвалення рамкового законодавства щодо стандартів управлінської

добročесності, запровадження міжвідомчих протоколів узгодження складних рішень, а також розширення повноважень парламентського контролю за якістю адміністративних процедур [4, с. 102-108].

На моє переконання, формування національного інституту стандартів доцільності можливе лише за умов комплексного міжгалузевого підходу. Він має передбачати поєднання зусиль правників, управлінців, етичних комісій та громадянського суспільства. У цьому контексті ключову роль може відіграти Конституційний Суд України, який уже заклав основи тлумачення меж дискреційних повноважень у публічному праві [14, с. 48-56]. Крім того, доцільно створити консультативний орган при Верховній Раді України, уповноважений розробляти рекомендації щодо стандартів правозастосування з урахуванням критерію доцільності [1, с. 112-119]. Такий підхід сприятиме не лише підвищенню якості управлінських рішень, а й утвердженню довіри до держави як носія публічного інтересу.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна дійти висновку, що доцільність у правозастосуванні є не ситуативною інтуїцією чи прагматичною зручністю, а правовою категорією, що має потенціал бути стандартизованою і нормативно окресленою. Вона формується на перетині юридичної раціональності, етичної вмотивованості та управлінської відповідальності. Доцільність у правозастосовній практиці має розглядатися не як заперечення принципу законності, а як його функціональне

доповнення інструмент гнучкої реалізації норм права в умовах динамічності соціального життя. Її природа потребує поглибленого осмислення в межах загальної теорії права, особливо у зв'язку з категоріями розсуду, дискреції, ефективності та справедливості [13, с. 85-92].

Із прикладної точки зору, слід рекомендувати інтеграцію стандартів доцільності в систему публічного управління через розробку чітких процедур ухвалення індивідуальних рішень, які враховують баланс між нормативністю і доцільністю. Особливу увагу варто приділити кодифікації таких стандартів у вигляді методичних рекомендацій, адміністративних регламентів, внутрішніх кодексів, а також розширенню компетенції правозахисних інституцій щодо контролю за їх дотриманням. Судова практика має відігравати провідну роль у формуванні допустимих меж доцільності, закріплюючи у прецедентах критерії правомірного і виправданого розсуду.

Подальші дослідження доцільно зосередити на глибинному аналізі механізмів взаємодії доцільності з принципами пропорційності, правової визначеності, недискримінації та публічної доброчесності. Також перспективним є вивчення співвідношення доцільності й цифрових алгоритмів правозастосування в умовах трансформації адміністративних процедур. Такий підхід дозволить не лише теоретично обґрунтувати природу доцільності, а й забезпечити її ефективне функціонування в межах сучасної правової держави.

Анотація

Метою статті є з'ясування теоретико-правової природи доцільності як самостійної категорії правозастосовної діяльності, визначення її місця у системі правових принципів, а також обґрунтування необхідності інституціоналізації стандартів доцільності в межах публічного управління. У межах дослідження передбачено аналіз форм прояву доцільності в різних галузях права, вивчення її співвідношення з дискрецією, справедливістю та ефективністю, а також формулювання пропозицій щодо створення національного механізму формалізації та контролю доцільних рішень в органах державної влади. У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що категорія доцільності в правозастосовній діяльності виконує не лише допоміжну, а й самостійну регулятивну функцію. Вона виступає критерієм юридичної аргументації, засобом адаптації правових норм до мінливого соціального контексту, а також механізмом збалан-

сування між формальною законністю і реалістичністю правового реагування. Поняття доцільності виведено за межі суто прагматичної оцінки рішень і осмислено як багаторівневу правову категорію, що охоплює ціннісні, процедурні та інституційні аспекти. Дослідження показало, що галузеві прояви доцільності у правозастосуванні мають різний рівень нормативної деталізації. Зокрема, в адміністративному праві доцільність часто слугує обґрунтуванням регуляторних рішень у межах дискреційних повноважень; у кримінальному праві вона проявляється як принцип індивідуалізації покарання або обрання запобіжного заходу; у конституційному праві як складник обґрунтованості рішень органів публічної влади. При цьому вітчизняна юридична практика поки що не виробила єдиної доктрини стандартів доцільності, що ускладнює процес її формалізації та створює ризики зловживань. Окрему увагу приділено інституційним перспективам впровадження стандартів доцільності в національну правову систему. На основі аналізу зарубіжного досвіду та власного концептуального бачення обґрунтовано доцільність створення спеціального нормативного механізму, що передбачав би включення критеріїв доцільності до адміністративних регламентів, етичних кодексів, методичних рекомендацій та програм професійної підготовки. Таке формалізоване врегулювання має підвищити передбачуваність рішень, знизити рівень правової невизначеності й зміцнити довіру до правозастосовних органів. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному теоретико-правовому осмисленні доцільності як самостійної та стандартизованої правової категорії, що поєднує ціннісні, процедурні та інституційні аспекти правозастосування. Вперше запропоновано цілісну модель інтеграції стандартів доцільності в національний правопорядок із урахуванням їх міжгалузевого значення та потенціалу у формуванні єдиних критеріїв юридичних рішень. Уточнено зміст поняття «доцільність» у правовому вимірі, чітко розмежовано її з категоріями «ефективність», «справедливість», «законність» і «дискреція», що дозволяє усунути термінологічну та концептуальну невизначеність, характерну для вітчизняної доктрини. Розроблено авторське бачення доцільності як інструмента балансування формальної законності та соціальної обґрунтованості рішень, що функціонує в межах принципу верховенства права. Новизною є також запропонований підхід до інституціоналізації стандартів доцільності через включення їх до нормативних актів, внутрішньоорганізаційних регламентів і етичних кодексів, а також через впровадження спеціальних механізмів парламентського та громадського контролю. Така концепція відкриває перспективи підвищення передбачуваності та якості правозастосування, зменшення ризиків зловживання владою та зміцнення правової культури в демократичному суспільстві.

Ключові слова: правова пропорційність, конституційні принципи, інституціоналізація правових стандартів, межі та критерії дискреції, нормативно-правове регулювання, процедурні гарантії, публічно-правова відповідальність, юридична аргументація, правова інтеграція національного та зарубіжного досвіду.

Zozulia D.P. Formation of standards of expediency in law enforcement practice: from theory to institutional mechanism

Summary

The purpose of the article is to determine the theoretical and legal nature of expediency as an independent category of law enforcement activity, to define its place in the system of legal principles, and to substantiate the need for the institutionalization of standards of expediency within public administration. The research aims to analyze the forms of manifestation of expediency in various branches of law, to study its correlation with discretion, justice, and efficiency, and to formulate proposals for creating a national mechanism for formalizing and controlling expedient decisions in

public authorities. The study revealed that the category of expediency in law enforcement performs not only an auxiliary but also an independent regulatory function. It acts as a criterion of legal reasoning, a means of adapting legal norms to a changing social context, and a mechanism for balancing formal legality and realistic legal responses. The concept of expediency has been taken beyond purely pragmatic decision-making and comprehended as a multi-level legal category encompassing value-based, procedural, and institutional aspects. The study showed that sectoral manifestations of expediency in law enforcement vary in the degree of normative detail. In administrative law, expediency often serves as a justification for regulatory decisions within discretionary powers; in criminal law, it manifests as a principle for individualizing punishment or selecting preventive measures; in constitutional law, it appears as a component of the substantiation of public authority decisions. At the same time, domestic legal practice has not yet developed a unified doctrine of standards of expediency, which complicates their formalization and creates risks of abuse. Special attention was paid to the institutional prospects for introducing standards of expediency into the national legal system. Based on the analysis of foreign experience and the author's conceptual vision, the study substantiates the feasibility of creating a special normative mechanism that would incorporate expediency criteria into administrative regulations, codes of ethics, methodological guidelines, and professional training programs. Such formalized regulation should increase the predictability of decisions, reduce the level of legal uncertainty, and strengthen trust in law enforcement bodies. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive theoretical and legal conceptualization of expediency as an independent and standardized legal category that combines value-based, procedural, and institutional aspects of law enforcement. For the first time, a holistic model for integrating standards of expediency into the national legal order is proposed, taking into account their cross-sectoral significance and potential in forming unified criteria for legal decisions. The meaning of the concept of "expediency" in the legal dimension is clarified, and it is clearly distinguished from the categories of "efficiency," "justice," "legality," and "discretion," which eliminates the terminological and conceptual uncertainty characteristic of domestic doctrine. An original vision of expediency is developed as an instrument for balancing formal legality and the social validity of decisions, functioning within the framework of the rule of law. Novelty also lies in the proposed approach to institutionalizing standards of expediency through their inclusion in normative acts, internal organizational regulations, and codes of ethics, as well as through the introduction of special mechanisms of parliamentary and public control. This concept opens up prospects for increasing the predictability and quality of law enforcement, reducing risks of abuse of power, and strengthening the legal culture in a democratic society.

Key words: legal proportionality, constitutional principles, institutionalization of legal standards, boundaries and criteria of discretion, legal regulation, procedural guarantees, public law accountability, legal reasoning, integration of national and foreign legal experience.

Список використаних джерел:

1. Андрусів У. Ю. Методологія правозастосування в умовах правової трансформації. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2021. Вип. 72. С. 112–119.
2. Біленчук П. Д. Рациональність у праві: між свободою і формалізмом. *Право України*. 2020. № 9. С. 33–40.
3. Когут В. С. Функціональність права в умовах плюралізму правових цінностей. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Юридичні науки. 2022. Том 7. С. 67–73.
4. Кравчук О. В. Стандарти публічного адміністрування в європейському правовому полі. *Держава і право*. 2022. № 68. С. 102–108.

5. Кресіна І. О. Правова культура як умова ефективного правозастосування. *Юридична Україна*. 2022. № 3. С. 14–20.
6. Кузьменко О. О. Модернізація контролю у сфері правозастосування: між нормативністю і доцільністю. *Юридичний вісник України*. 2023. № 7. С. 70–77.
7. Куйбіда Р. О. Публічне управління: засади доцільності і правової ефективності. Київ: Інститут прикладного гуманітарного аналізу, 2021. 176 с.
8. Лисенко І. В. Soft law як інструмент формування стандартів у публічному управлінні. *Теорія і практика державного управління*. 2022. № 3. С. 91–98.
9. Микитюк О. І. Принцип пропорційності і доцільність правового впливу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 4. С. 15–21.
10. Ніколайчук І. М. Тлумачення права в контексті доцільності: між практикою і філософією. *Юридична наука*. 2020. № 1. С. 24–31.
11. Пшук І. В. Судова практика як регулятор стандартизації доцільності в адміністративному праві. *Публічне право*. 2020. № 4. С. 101–108.
12. Трофименко В. І. Етика публічної служби як основа доцільного правозастосування. *Право і суспільство*. 2021. № 6. С. 42–48.
13. Турчин Я. Б. Межі розсуду в адміністративній юрисдикції: правова визначеність і доцільність. *Адміністративне право і процес*. 2023. № 2. С. 85–92.
14. Фрис П. Л. Дискреційні повноваження в адміністративному праві: межі доцільності та правової легітимності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Право*. 2021. № 17. С. 48–56.
15. Хома М. І. Правове регулювання й стандарти управлінської доцільності в Європейському Союзі. *Актуальні проблеми міжнародного права*. 2021. № 1. С. 55–62.
16. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press, 1980. 544 p.
17. Halperin W. *The Unity of the Common Law*. New York: Oxford University Press, 2012. 352 p.